

ՎԱԽԿԱՍԻ ԱԶԳԱՐՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

Տ Փ Խ Ի Ս Բ Ա Ղ Ա Ք Ն

(Վիկտոր Դինգեստեդի 27 յունուար 1894, առ Աշխարհագրական ընկերութիւն
Գիւմերայի մատուցած տեղեկագրէն քաղուած):

Վաւկաս, որ վարչական բառին բուն նշանակութեամբ, Զուիցերիէ տասնութ մէկ անգամ աւելի մակերևութի ընդարձակութիւն ունի, 461,261 քառակուսի հազարամետր, և գրեթէ ութ միլիոն ժողովուրդ՝ այլ և այլ ազգութիւններէ, ուսումնասիրելու ճոխ առարկայ մը կ'ընծայէ: Ամբողջին նկարագիրը տալու համար՝ թէ՛ ժամանակ կը պակսի ինձ, և թէ մանաւանդ բաւականութիւն, և օրովհետեւ քիչ է ատենը և աւելի քիչ ձեռնհասութիւնս, մասնական ստորագրութիւն մը ջանամ ընել անկողմնասիրութեամբ այն աշխարհին՝ որ ձեզ բոլորովին անծանօթ չէ, և հայրենակիցներնէդ անուանի երկրագէտ մը՝ շատ օգտակար կերպով ծանօթացուցած է:

Սկէ երկու տարի յառաջ պատիւ ունեցայ ներկայացընել տեսութիւն մը՝ խելսուր կռուած Կաւկասեան ցեղին զաղթականութեան վրայ, և սիրալիբ ընդունելութիւն գրտան խօսքերս: Թող տուէք որ այս անգամ քանի մը վայրկեան մտադրութիւննիդ դառնցընեմ Տփլիս քաղաքին վրայ խօսելով, որ Կաւկասի գլխաւոր տեղն է, ի հարթայատակի Կուրայ, ի ստորոտս գլխաւոր չլթայի լեռանց, գրեթէ ի հանդիպող թերէք և Արագուս գետոց ձևացուցած, պատուարներուն, որ լեռանց մէջ Եւրոպեան Ստիպ հետ միացընող ճամբան կը բանան:

Տփլիս իր դաշտային մասամբքն և լեռներով կատարեալ կեդրոն մ'է երկրին զըլխաւոր շահուցը: Յառաջագոյն զլխաւոր քաղաք մը եղած է ընդարձակաւածալ պետութեան, և հիմա այլ՝ զանազան պատերազմական արհաւիրաց և աւարառութեանց նշաւակ ըլլալէն ետք, վարչական՝ զինուորական և վանառականական կեդրոն է երկրի մը, որ

կրկին ծովուց վրայ, և իբրեւ ընդարձակութիւն՝ շատ թազաւորութիւններէ մեծ է, և անհամար հարստութիւն և ճոխութիւն կը բովանդակէ մէջը: Բոլոր երկրին գլխաւոր քաղաքը Տփլիս քիչ կամ շատ ստորագրելով զաղափար մը տուած կը սեպուիմ Կաւկասի ընդհանրապէս և Անդրկաւկասի ի մասնաւորի: Ուստի դնեմ նախ, ըստ վերջին քննութեանց, երկրին՝ որոյ մայրաքաղաք է Տփլիս, ազգաբնակչական տեղեկութիւնները:

Ամենք գիտեն թէ Կաւկաս երկու մեծ նահանգ կը բաժնուի. հիւսիսային Կաւկաս, 220,686 քառակուսի հզրմտր. ընդարձակութեամբ, և Անդրկաւկաս՝ 240,583 քառակուսի հզրմտր.: Բովանդակ բնակչաց թիւն 1890ին կ'ենթադրուէր իբր ութ միլիոն. որ ըսել է ամէն մէկ քառակ. հազարամետրի վրայ 17,2 բնակիչ: Անդրկաւկասի կլիմայն աւելի բարեխառն ըլլալով՝ աւելի ալ բազմամարդ կըրնայ համարուիլ, թէպէտ հօն իսկ 21, 1 էն անդին յանցնի որ առ քառակուսի հզրմտր. Անուր միլիոն հաշուով ի տարւոյ՝ է գրեթէ 91,383. Երովհետեւ մերձաւորապէս 306,791 է ծննդոց թիւը, և 215,408 մեռնողներու: Ըստ գաւառաց կը գանազանին և մեռելահաշիւը 20է 66 առ հազար. իմիջին՝ Կաւկասի համար, ըստ պաշտօնական տեղեկութեանց, է 26, 3 առ հազար. բայց հաւանական է թէ այդ թուանշանը ստոյգ և փտաւելի չեն, շատ մահունք անծանօթ ժառով անոնց թիւը նշանակող պաշտօնակալաց: Առողջապահիկ լաւագոյն պայմաններ կը թուին ունենալ Քուրթայիսի և Նիխաբեւտուղի գաւառք, յԱնդրկաւկաս. իսկ ի հիւսիսային Կաւկաս, Ստաւրոպոլի և Կուպանի: 1886ին մեծ աշխատանքով Անդրկաւկասի աշխարհամարն եղաւ, և ասոր արդիւնքը հրատարա-

կուեցաւ մեծ հատորով պետական ազգա-
գրութեան դիւանէն ամենայն զովետտի ար-
ժանաւոր գրուած մը, որոյ օրինակ մը հա-
ճոյիւք կը յանձնեմ ձեզ, Այդ գրքին մէջ
Անդրկաւկասի բնակչաց թիւը 4,702,898
հոգի կը հաշուի, ցրուած 31 քաղաքաց, 11
աւաններու. և 9942 գիւղից մէջ, ըստ դաւա-
նութեանց, ազգութեան և ընկերական դա-
սակարգի որ Ռուսիոյ մէջ իր մեծ կարեւո-
րութիւնն տակաւին պահած է. Անդրկաւ-
կասի կրօնական դաւանութեանց թիւը քը-
սանուի՛կ կը դնէ, այլեայլ ազգութիւնք եօ-
թանասունութիւնք, և ընկերական դասակար-
գութիւնն՝ կամ անոնց իւրաքանչիւրին քա-
ղաքական վիճակը՝ քսանեօթմը:

Գաւառութեանց մէջ չորսն աւելի ազդե-
ցութիւն ունեցող և բազմաթիւ է. երկուքը
քրիստոնէական վարդապետութեան հետեւողք
և երկուքը մահմէտական կրօնի. և են յոյն-
արեւելեան, որուն պաշտօնապէս կը պատ-
կանի 29,18%, ժողովրդեան, 1,373,081
անձինք. — Սիւնիք՝ 1,379,213 անձինք,
կամ 29,33% ամբողջութեան, — Հայ-
Գրիգորեանք 915,530, կամ 19,97%, —
և Շիիտք 874,225 կամ 18,59%. Երբ
96,57% ժողովրդեան, բաժնուած է գրեթէ
երկու հաւասարաթիւ. խմբի, կէսը քրիստո-
նեայ և կէսը մսիման, որք միջերինն այլեայլ
ստորաբաժանումներ ալ ունին... Շիիտք՝ որ
այս սնուամբ իբրու հերձուած կը ճանչցուին
իրենց հակառակորդներէն՝ 885ին բաժնուած
են ի մահմէտականաց, ու կը բնակին Պար-
սից սահմաններուն մօտ, մինչ իրենց կրօնա-
կան թշնամաց բնակչութեան գլխաւոր տե-
ղիքն են ի Տաղստան, Սաքսիլ և Գու-
թայիսի և Կարսի գաւառք: Այս գլխաւոր
չորս խմբէն գուրս եղողներն, որ ժողովրդ-
դեան ամբողջութեան 3,43% կը կազմեն,
զանազան իրարմէ տարբեր և ինչուան եր-
բեմն տարօրինակ դաւանութիւն ունին:

Բայց Անդրկաւկասի բնակիչն հաւատքէ
աւելի ազգայնութեամբ կը զանազանուին, և
եօթանասունութիւնք են թուով, և թուական
կարգաւ կրնան այսպէս դասաւորուիլ.

Թաքարք	24,23%
Հայք	19,96 »
Իսէրէթք.	9,00 »
Վիլք	8,11 »
Միլիէիք և Լազք	4,57 »
Ավարք	3,33 »
Կուրիացիք	3,17 »
Դաղք	2,65 »
Ռուսք	2,60 »
Դաբկիւք	2,28 »
Քիւրդք	2,13 »

Ռսէթք	1,63
Կուրիք	1,62
Տաճիկք	1,50
Կուլիք	1,28
Ափաազք	1,27
Սնարացիք	1,26
Յոյնք	1,18
Տալիք	1,07
Ղաղկումք	1,02
Բովանդակն	93,26%

Մնացածն, այսինքն 6,14% բնակչացն
բաժնուած են 53 տարբեր ազգութեանց, որոց
կէս մասը ի Տաղստան, կազմելով հետաքըն-
նական մնացորդ մը, թէպէտև ոսկաւաւոր
թուովը, այն կարիճ և պատեւազմափորձ լեւո-
նաբնակ ժողովրդոց, որք գրեթէ կէս դարու
միջոց արիական քաղութեամբ կուեցան իւ-
րենց անկախութեան համար: Հին մոնցուած
ժողովրդոց անշուշտ սերունդք են այս ցեղերը,
երկար ժամանակներէ այս անմապշիխ ամբու-
թեանց մէջ ապաստանած, և խորունկ ճորտրու
մէջ ամրացած կը տարբերին իրենց բարքովն
ու սովորութեամբք: Կոկորդային ու անգիր լե-
զուներ կը խօսին, որոնք խիստ և դժուա-
րահնչիւն են, և ոմանք նաև անհոյով և բազ-
մահմադրական (polysynthesique): Ռուսաց
բանասէրներէն ոմանք հետամուտ ուղեցին
ըլլալ յուսումն լեզուացս և զբաղեցան անոնց
տարբերաց քննութեամբ. յորս ամենէն նշա-
նաւորն՝ Ուսլար պարոնը, իր դարմանալի
համբերութեամբ և պայծառ տեսութեամբ
յալողեցաւ այդ լեզուաց, գրեթէ վեցին համար
առանձին այբուբէն ու քերականութիւն պատ-
րաստել:

Իսկ ընկերական դասակարգք կամ զանա-
զանութիւն, ինչպէս վերը ըսի, 27 են, որոց
ի գլուխ բնականաբար կը գտնուի ազնուա-
կանութիւնը, կազմելով 3,02% ժողովրդեան.
և առաջին համարեալ են իշխանքն, քաջատ
կուրած, 16,766 անձինք. ապա քառեակ
դասը ազնուականութեան. Ազնուականք
կամ Սլեհասոր, մէյիք, րէկ և լանկք. յետոյ
անոնք որ թէպէտ ցեղով ազնուական համա-
րուած չեն, բայց կը լանան իրենց առ այն
ունեցած իրաւունքն ապացուցանել, Կղերա-
կանք, ըստ գլխաւոր եկեղեցեաց, ութ դա-
սակարգութեան բաժնուած են, և ամբողջ
թուերին 1,12% կամ 50,433 անձինք,
երկու սեռէն և Փաղաքին ժողովուրդը՝ ամբողջ
Անդրկաւկասի բնակչաց համեմատութեամբ
է 9,42%, և կը բաժնուի յինն գաս, առանց
թուելու պետական պաշտօնեայքը. Բարձր
դասը կամ նշանաւոր համարուածքն են 7416.
սոսկ քաղաքացիքն՝ աւելի բազմաթիւք,
251,619 կամ 7,77% ամբողջ ժողովրդա-

կանութեան. Բաղադրաց բնակչաց մէջ կը գտնաւորուին վաճառականներէ ետքը, պետական ծառայութենէ քաշուող զինուորը, պահեստի զինուորականը, խազախը, տէրութեան իրաւասութեան պատկանող օտարականը, և քաղաքին մէջ բնակութիւնէն հաստատող գիւղացիք: Աստիճանաւ ստորին համարուի չորրորդ խումրը, թուական մեծ առատելութիւն ունեցող հողագործ ժողովրդականութիւնը, բուսերէն քրքրախմբէն կոչուածքն, որ Անգլո-կալկաթեան բնակչաց 18,44% են, և բաց ի յունադաւան քրիստոնէից՝ ուրիշ ոչ քրիստոնեայ ազգաց վերաբերողք ալ կը գտնուին: Տասնութէկ դասակարգի բաժնուած են գիւղացիները, և կը տարբերին ըստ վերաբերութեան երկրին զոր կը մշակեն, ու տիրովը և մշակին իրարու հետ ունեցած կապակցութեան:

Մտաւորական կրթութեան նկատմամբ գիւղացին շատ ետ մնացած է, ողջպահելի խնամք կը պակսին, դպրոցի գաղափարը դեռ մէջերին մօտ գտած է և թանձր նախապաշարմունք կը տիրեն: Կառավարութիւնը իր փոյթն ու ջանք երբեք պակաս բրած չէ. առանկ որ 1892 տարւոյն 745 էր նախնական դպրոցաց թիւը, ուր կը յաճախէին 52,323 աշակերտը, վեց առ հազար եօթնուկէս միլիոն ժողովրդեան վրայ: Դպրոց գացող օրիորդաց թիւը չորս անգամ նուազ է համեմատութեամբ տղայոց: Պետութիւնը Կալկաթի կրթական հաստատութեանց համար տարուէ տարի մէկ միլիոն բուրձի աւելի ծախք կ'ընէ, 1,054,453 կամ ամէն մէկ բնակչի համար տարին յիսուն հարիւրորդ:

* *

Անդրկալկաթեան ժողովրդոց կրօնական, ազգային ու քաղաքական զանազան տարբերութեանց վրայ համառօտ գաղափար մը տալէ ետքը, մտնենք հիմայ իր գլխաւոր քաղաքը՝ ի Տիխիս, ուր բնականաբար պիտի գտնենք նոյն տարբերութիւնը՝ երկրին ազգագրական և քաղաքային կենսաբան շրջած աղբիւրների համեմատ. Բանի մը իսպը ըսենք նախ այն համայնքներուն վրայ որ կը տանին ի Տիխիս: Եւրոպայի կողմանէ երկուք են անոնք, գրեթէ հաւասարապէս գեղեցիկը: Անոնց համար որ ծովէն կը հասնին ի Կալկաթ, և ցամաք կ'եննեն ի փոթի կամ ի Բաթում, Տիխիս երթալու համար՝ Անդրկալկաթեան երկաթէ ճանապարհը կայ, որով տասուերկու կամ տասուերեք ժամուան նկարագրեղ ուղեւորութենով մը կը ժամանեն նպատակին: Իսկ անոնց համար որ բուսական Եւրոպայէն կը հասնին ի Կալկաթ, երկաթուղին կ'աւարտի ի Վլադիկապաս, որ Թե-

րեքի երկու օրանց վրայ կառուցած գեղեցիկ քաղաք մ'է, ուստի Տիխիս հասնելու համար քսանեւթն ժամ ճեպընթաց կառքով պէտք է ճանապարհորդել, անցնելով Վրական գիւնուրական հոշակաւոր ուղիէն, որ շատ տեղ ակնհայտեալ տեսարաններ կ'ընծայէ:

Տիխիս քաղաքն կառուցուած է 41° 43' 37" լայնութեան ի Հիւսիս և 62° 27' 31" երկայնութեան յարեւել՝ Երկաթի կղզւոյ միջօրէականին վրայ. որով գրեթէ Հոովմայ կամ Պոլսոյ լայնութեան աստիճանին ունի, բայց առ ըսել չէ որ կիմայն, թէպէտ և խիստ բարեխառն, նման ըլլայ այս երկու քաղաքաց: Տիխիսի բարձրութիւնն է 409 մետր. տարեկան միջին ջերմութեան աստիճանը 12° ,7. մամառանը 23° ,5. ձմեռուան 1° ,7. անձրեւի միջին չափն 162 հզրմ. տարին: Քաղաքին ընդհանուր տեսք նկարագրեղ է. թէպէտ և շուրջ երեք լեռանց մեղմութիւն, գիրկի ի լոյս և ի բուսականութենէ, իր տեղագրութեան գեղոյն հաճաքը մեծապէս կը նուազեցնէ: Կառուցեալ է յափուռն կուր գետոյ որ հոշականուն է Հին երկրիս պատմական տարեգրութեանց մէջ. և սղամալից լուրերու յորձանքը կը թաւայցնեն երեք մետր առ վայրկեանն երազութեամբ, և քաղաքը գրեթէ հաւասարամասն կը բաժնէ, վրան ձգուած չորս կամուրջներով միացնելով իրարու հետ:

Գրեթէ տասն հազար տունը կը հայուին ի Տիխիս, ամենք ալ ընդհանրապէս աղիւսակերտք կամ քարայէն: Քաղաքն մեծ և ընդարձակ փողոցաց վրայ շարուած են կողակց, որոց թիւը չորս հազարի կը գտնուին. բայց ասոնց մէջ այնպիսիներ ալ կը գտնուին, նեղ-կուկ և սնձուկ, վեց մետր քառակուսոյ վերայ, ուր հագիւ տէրը կրնայ սղմիլ: Այս բազմաթիւ կրպակներէն գատ, ամբողջ քաղաքը կտրող ի Հիւսիսոյ դէպ ի հարաւ լայն ճամբուն վրայ՝ տասնուչորս կարաւանները շինուած են, ընդարձակ դաւթով, շտեմարանք և պահեստի տեղիք վաճառուց, որք առւարական գործունէութեան մեծամեծ կեդրոններն:

Եթեանաւունուերկու եկեղեցիք կամ մաստուրնք կան ի Տիխիս, վաթսուե և եօթը յունադաւան քրիստոնէից և Գրիգորեան Հայոց: Անոնցմէ շատերուն շինութիւնք իրենց աւանդական գրոյցներն և պատմութիւնն ունին, և տեղւոյս չէ վրանին յերկարել: Յունական եկեղեցւոյ տաճարաց մէջ նշանաւորներն են Սիոնի մայր եկեղեցին և Սրբոյն Դաւթի նուիրական մենաստանը: Մայր եկեղեցին հինգերորդ դարու հոյսակապ չէնք մ'է, գծաքաղաքար անշուք կըլ՝ պակներէ շրջապատուած խոռոչի մը մէջ կառուցուած: Իսկ վանքն ընդհակառակն

քաղաքին հիւսիսային կողմի Սուրբ Կոչուած լերան վրայ շինուած է 300 սաք բարձրութեան վրայ, Շինութիւնը կը տրուի սրբոյն Դաւթի, որ Սիրայէ վեցերորդ դարուն Վրաստանի մէջ Քրիստոսի անտարանք քարոզելու եկող երեքստանան հարց մէկն էր, Վասն չըմապատին մէջ է նաև Գիդուպէի եկեղեցին, ուր անթիւ բազմութիւն շնորհաւորներն օւխտաւորաց կը դիմեն. ուր է և Գրիբուրդով անուանի մատակարարին գերեզմանը, որ 1829ին խաժամութէ սպանուեցաւ և Դեհրան ուր դեպպանի պաշտօնն ունէր:

Տփլիսի հնագոյն եկեղեցին է Միգելիի կալուածը, Սրբոյ Կուսին նուիրուած, կառուցեալ ի մէջ կոյս հինգերորդ դարու, Կուր գետոյն ձախակողմեան ափանց վրայ. հին ամրոց մ'էր, ուր թաղուած է Եւուանիկ, դուստր մեծին Վարդանիս. և ամենուն բնութան է նախատակութեանը պատմութիւնը՝ խառն այլեւայլ գրոյցներով. իսկ Հայոց եկեղեցեաց մէջ ամենէն վաղնականն, վառաց մայր եկեղեցին է, լիմիաձորի եկեղեցւոյն նմանութեամբ շինուած է Սյա ամէն տաճարաց թէ՛ ներքին և թէ արտաքին ճարտարապետութեան ձևը բիւզանդական է. ի կիտուածանիք և ոսկեղէն, արծաթի և պատմական ականաք պահուածալ շրջանակներու մէջ առնուած պատկերը սրբոց. թէպէտև այսչափ և այսպիսի ճարտութիւնը արժանաւոր խնամատարութեամբ պահպանուած չեն:

Կուր գետն՝ որոյ ընդհանուր ուղղութիւնն է հիւսիսային արևմուտքէն դէտ ի արեւելեան հարաւ, յաճախ ենթակայ է ողողելու. եղանակին համեմատ լրոյն չափը կը դառնաւուրի 160 խորանարդ մետրէն առ վայրկեանն մինչ ի 650 և երբեմն նաև 700 մետր: Այլակողմն զառ ի վեր ըլլալով, գետոյն ձախ կողմն եղած մասը յորդուութեան ատենը տըղմալից կողմ կը ծածկուի, ի վնաս խեղճ թաղին, որոյ ընակիչք իրենց անյուր տնակները քայտուելով, չեն գիտեր ինչ կերպով և ինչ միջոցներով դէտուին ընթացից յորդութեան առաջն անուր:

Բաց ի Մծխէթի կողմէն՝ ուր կարծես թէ լերինք անցք մը կու տան գետոյն քալուելէն, և որոյ վրայ կառուցուած է քաղաքին հիւսիսային արևմտեան մասը, և հոն է նաեւ յուգեղեցեաց կայարանը, Տփլիս ամէն կողմանէ լեռներով շրջապատուած է. եօթն հազարամետր ընդ երկայնութիւն և երկու ու կէս հազարմ. ընդ լայն: Հարաւային կողմանէ գետին երկկողմեան զառ ի վեր ավազներն իրարու կը մօտենան գրեթէ երեսուն մետր

միջոց մը ձգելով մէջերնին, և կը ձևացնեն կիրճ մը յորում յորձանապտոյտ կը մոնչեն լուրջ դետոյն, և ի վերայ կառուցեալ են տունք բնակութեանց: Գետոյն բարձրութիւնը՝ քաղաքը մուտ գործած տեղը է 390 մետր ծովուն երեսէն, և 372, 6 մ. դուռն ելած ատեն, որով գրեթէ միջին չափով 2, 5 մ. զառի վեր ամէն մէկ հազարամետր ընթացիցը:

Քաղաքը աստիճանակերպ կը բարձրանայ գետոյն երկու կողմը: Բարձրէն նկատելով հաճախտեսիլ և է նկարագրող. տպաւորութիւն մը որ կը դադրի Դեղալեան ներքին փողոցները մոնելուը: Ինչպէս ասիական ամէն մեծ քաղաքներ, Տփլիս ալ լաւ վիճակի մէջ պահպանուած չէ. վատ սալապատակուած, վատ լուսաւորուած և վատ լրարաշխուած: Փռչին մատ և չորութեան ժամանակ, անձրեւի ատեն տիդմը փոփոխակի իրարու կը յաշորդեն, և այնպիսի պայմաններով որ թէ մեծապէս վնասակարք են առողջութեան և թէ շրջապայութիւնը դժուարին և անհաճոյ կը նեն: Աւստի և բարեկեցիկը միայն ամենամօտ տեղեր երթալու ատեն սաքով կը քայլէ, և կառքերը զոր անյարմար անուճով փայնտուն կը կոչեն և քառանիւ թեթև կառքեր են, հինգ հարիւր են թուով և յանդադար չըլալ գայութեան,

Հարկ է զանազանել քաղքին ասիական թաղը յեւրոպականէն: Առջինը տղմալից, նեղ խիտ առ խիտ տուններով և ամենադուռնի. իսկ եւրոպականն՝ որ կը տարածուի ալակողմը բարձրացած դարատափին վրայ, դէպ ի Սոլուակ և ի կայարանն շոգեկառաց, կանոնաւոր փողոցներով ու երկու կամ իրեք յարկ ունեցող գեղեցիկ տներով զարդարուած է: Բայց ասիականն իր ամէն անկանոնութեամբն և աղտեղութեամբ աւելի հետաքըն նական է այն եւրոպացւոց համար որ նորասնոր տպաւորութեանք ի խնդիր կու գան ի Տփլիս. որովհետև ի է չարժամար և կենդանութեամբ, և հոն եղող ամէն գոյն ունեցող ամբոխի բազմութիւնը չափազգիւր է մեծապէս ազգաբնական տեսակիտով: Այս չարժամար մեծապէս է վաճառատեղեաց և կարաւանատանց մէջ, յորս կարելի է երկար ժամը անցընել ի տես բազմաթիւ կըրպակաց որ միանգամայն գործատուք ալ կըրնան համարուիլ, ուր արուեստաւորք և վաճառականք՝ ծալապատիկ նստած կը գործեն և կ'աշխատեն, մեծ յաջողութեամբ և ճարտարութեամբ, ի տեսիլ անցորդաց, որովհետև կրպակին ճակատ չունի:

Շարայարեկի